

РОЗВІДКИ

УДК 392.33.055.62(477.5-17)«17»

Володимир Маслійчук

ДИТИНА НА ПІВНІЧНОМУ ЛІВОБЕРЕЖЖІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

Автор стверджує, що з огляду на панування традиційних соціальних відносин на Північному Лівобережжі, ставлення до дитини тут було особливим і подекуди м'якшим, аніж це ми можемо спостерігати в сусідніх регіонах. Дитина рано відокремлювалася від родини, але, вочевидь, зберігалася певна прив'язаність до неї та існували ціннісні настанови.

Ключові слова: дитина, підліток, виховання, родина.

Вивчення історії дитинства є одним із пріоритетних напрямків сучасної історичної науки. Саме в дитинстві індивід набуває всіх необхідних навичок, засвоює моделі поведінки та культурні коди певної спільноти. Тож дослідження змін у ставленні до дитини на тому чи іншому етапі розвитку суспільства дуже важливе для розуміння історико-культурних процесів. Історія дитинства допоможе краще осмислити минуле України, культурну самобутність, виявити вживані педагогічні практики та з'ясувати специфіку взаємодії громадських і державних структур у галузі опіки, медицини, виховання. Цей досвід необхідний для розв'язання низки сучасних проблем.

Також слід розглянути дитячий та підлітковий світ у широкому контексті культурних трансформацій, політичних змін та великих освітніх реформ, урахувавши регіональні особливості дорослішання. Період другої половини ХVІІІ ст. в Лівобережній Україні найкраще підходить для цього, а тлом для студій постає скасування козацької автономії Гетьманщини, секуляризаційні нововведення Російської імперії та загальна зміна ставлення до дитини в Європі (істотно висвітлена історіографією¹).

Для історії України того часу важить і певна локалізація такого дослідження. Північне Лівобережжя (без родючих ґрунтів Полтавщини та Переяславщини), осереддя державності Гетьманщини із пануванням річпосполитських традицій з «Литовським статутом» та традиційних козацьких громадських звичаїв — дуже привабливе для низки порівнянь і нових відкриттів². Виокремлена ще першим істориком-просвітником Яковом Марковичем³ ця частина «Малоросії» є місцем зустрічі українського, білоруського і російського етносів зі своїми традиціями та особливими контактами. До того ж народні традиції в цій частині України відіграють істотну роль, що певним чином увиразнює проблематику дитинства.

Вивчення історії дитинства та дитини в Україні перебуває у зародковому стані. Останнім часом з'явилася низка цікавих досліджень з історичної демографії, представлених роботами полтавських істориків Ігоря Сердюка та Олени Замури⁴, чий розвідки дотичні до цього напрямку. Але загалом таких робіт обмаль для розуміння змін у системі дорослішання та для ґрунтовних висновків щодо змін у ставленні до дитини.

Мета нашої статті — висвітлити проблематику історії дитинства на території Північного Лівобережжя, визначити загальне й особливе, спробувати зрозуміти специфіку культури.

© Маслійчук Володимир Леонтіївич – кандидат історичних наук, доцент Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонового університету (м.Харків).

Традиційні соціальні відносини того часу й, відповідно, характерне ставлення до дитини та її народження на цих теренах відомі завдяки етнографічним записам. Великий адепт Просвітництва і досить суперечливий у своїх оцінках Панас Шафонський, характеризуючи населення Чернігівського намісництва, описував і його життєвий цикл.

Народження дитини наприкінці XVIII ст. пов'язувалося з масою забобонів та святкувань, а також із відведенням особливої ролі повитусі. Як подає Шафонський у записах 1786 р., одразу після народження дитини батько й мати посилають повитуху до родичів та приятелів, передаючи їм хліб та сушені яблука, груші, сливи, вишні (інколи родзинки та узвар), таким чином повідомляючи про подію. Заможніші ж замість узвару передавали пляшки з вином (виноградним), а також пряники чи хліб (а якщо адресат проживав на віддалі, то часом долучались і супровідні листи). Усе це було своєрідною формою запрошення на народини. Притому, вказує етнограф, гості, відвідуючи «родильницю», нічого не кладуть їй «на зубокъ» (себото, напевне, нічого не дарують), хоч раніше на народини й на хрестини ходили з хлібом, але зараз такий звичай залишився лише у простолюду. Ще один момент у записах Шафонського, пов'язаний із особливістю церковних звичаїв на українських землях: дитина при хрещенні не занурюється у воду — священик лише окроплює новонародженого⁵. Символізація й бучне святкування народження свідчать про значну роль дитини й дитинства у житті тогочасного суспільства.

Архівні матеріали підтверджують спостереження Панаса Шафонського, проте там ідеться і про ширший контекст: наявність дітовбивства (небажані чи позашлюбної дитини)⁶, контроль громади над статевою поведінкою, особлива роль баби-повитухи у традиційній спільноті. Досить цікава справа про бабу-повитуху зберігається у фонді Новгород-Сіверської намісницької управи. У ніч на середу на третьому тижні Великого посту 1783 р. Параска Ремісниченко з містечка Серединна Буда народила незаконно немовля та, щоб приховати злочин, таємно віднесла «небаблену» дитину під хату баби-повитухи Гликерії Люлихи, загорнувши в полотно та кожушину. Люлиха те дитя «перебабила» та й одразу покумували: донька Гликерії Єлизавета та міщанин Яків Костенецький стали «восприемниками». Про це все Люлиха розповіла священику Федоровичу та місцевим мешканцям із тим, щоби з'ясувати, чиє ж немовля. Солдатка-великороска Анастасія Петіна заявила, що дитина її й навіть дала Люлісі два рублі, аби та повернула маля. Однак не змогла надати доказів, що була породіллею, й довести, що дитина справді її. Та й Люлиха запевнила, що не приймала пологів у Петіної. Згодом виявили й справжню матір, яку суворо покарали за перелюб⁷.

Цей епізод важливий для інтерпретації ролі й місця повитухи в житті громади. Як бачимо, вона знала, як повестися в такій ситуації, мала певний авторитет (саме під двір Люлихи горопашна мати віднесла дитину, аби «побабити») і брала на себе відповідальність за подальшу долю новонародженого. Тобто баба-акушерка виступала не лише як народний лікар для матері й дитини, а й відігравала важливу суспільну роль⁸.

Однак ставлення до дитини на цьому просторі не було однозначним. Зокрема, це простежується на прикладі різних соціальних прошарків.

Заможні старшинські роди намагалися «вивести у світ» дитину як годиться для спадкоємця статусу і матеріальних благ. Питання про виховні пріоритети й ідеали XVIII ст. на Лівобережній та Слобідській Україні належним чином не простудійовані. Утім, можна зробити певні висновки, розглядаючи такий цікавий документ, як духівниці. У своїх заповітах представники козацької старшини чітко підкреслювали, якими мають бути їхні нащадки та спадкоємці. Вони повинні були дбати про примноження добра, не продавати успадковані маєтності, жити мирно з родичами, не ображати рідню, здобути освіту⁹. Дитина, досягши певного віку, віддавалася на навчання грамоти й, вочевидь, часто не до колегумів, навчання у яких ставало становим, винятково для духовенства. Приміром, у Ромнах син сотенного отамана Петро Запороженко був відданий у місцеву управу, а потім до магістрату навчатися читати й писати¹⁰. Існували й інші шляхи виведення дитини в «люди». Таку ситуацію кінця XVIII ст. яскраво описує Матвій Лазаревський з Конотопського повіту.

Козаки, шойно навчивши дитину писати й читати у дядька, прилаштували її через хабарі (без служби) одразу на посаду колезького реєстратора, а то й губерньського секретаря, таким чином звільнивши нащадка від податків й забезпечивши дворянське звання¹¹. Відтак дитина ще неповнолітньою віддавалася на службу, відокремлювалася від родини, потрапляючи часом у всілякі пригоди, як уродженець Почеча – відомий письменник Григорій Винський¹².

Звісно, йшлося передусім про хлопців, дівчата (жінки) були витиснуті із публічної сфери, не могли здобувати освіту, проте були залучені до процесу успадкування. Справи про суперечки жінок довкола майна складають вагомий відсоток судової документації Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництва¹³. Поза тим існують певні відомості про виховання дівчаток із заможних родин. Цікаві дані про дівочу освіту цього прошарка знаходимо в чолобитній генерал-майора Петра Милорадовича на свою тещу Анастасію Полуботок від 3 жовтня 1789 р. Виявилось, що теща «выпросила у меня дочь Анастасію моимъ коштомъ и старательствомъ воспитаную и обученную всему тому чего законъ Божескій честность и характер Еѣ требовали для приобученія еще хозяйственныхъ упражненій»¹⁴. Отже, після домашнього виховання бабуся бере онуку в село Боровичі (Сосницький повіт Новгород-Сіверського намісництва) для навчання бути господинею.

Окремим завданням для заможних родин була опіка над сиротами, що з низки причин часто порушувалася, а опікуни прагнули обікрати сиріт. Такі справи дуже часті в судах Новгород-Сіверського та Чернігівського намісництва. Наприклад, справа щодо опіки над дітьми новгород-сіверського міщанина Мартина Генкеля. Після його смерті дружина вийшла заміж за міщанина Журбу. Брат Мартина Петро Генкель 1783 р. писав у скарзі до Новгород-Сіверського намісницького правління, що маєтності брата розграбовуються, «сирітський суд» повинен описати майно й взяти під опіку дітей до повноліття, бо сам Журба за дітьми не дивиться й судам не кориться¹⁵. Порушення правил опіки, вочевидь, було доволі поширеним явищем у Лівобережній Україні¹⁶. Система опіки над сиротами була досить заплутоною: у якій ролі тоді залишалися вдови і яка частина чоловікового майна їм перепадала¹⁷ або, власне, як чітко визначити роль опікуна у розлогій документації, що широко надавалася для авантур та підробок¹⁸. Саме оформлення чи переоформлення дворянського опікунства виявлялося тривалою справою, коли опікун помирав – це викликало чергові труднощі¹⁹. Окрім цього, сама система опікунства існувала при житті вдови й мала низку ексцесів. Приміром, удова, селянка Лубенського полку Феодосія Сосницька 1774 р. віддала половину майна свого сина зятеві Андрієві Тесленку, щоб той використовував майно до повноліття її сина Михайла²⁰. Ці моменти значення заможної дитини-сироти й ставлення до неї ще потребують уваги.

Світ нижчих прошарків населення виглядає складнішим і дещо інакшим. Саме щодо дітей цього прошарку держава виявляє низку просвітницьких ініціатив. 1 липня 1789 р. житель села Смолевич (Суразький повіт, Новгород-Сіверське намісництво) Артем Білченко ненавмисне убив свою дружину через ледь не втоплену нею коняку. Подружжя мало 8 дітей, із яких вижили три сини й дві доньки. Місцеві жителі засвідчили, що до трагедії 48-річний підсудний із дружиною не сварився й жив у згоді. Тож, урахувавши ненавмисність убивства та зваживши на дітей, суд виніс вирок, присудивши лише церковне каяття²¹. Власне, «зважання на дітей» – досить важливий чинник для характеристики пом'якшення покарання. Так само відзначимо й особливе ставлення до дитини у часті через неврожаї на цій території «голодні роки», прагнення вберегти дитяче життя, попри високий рівень дитячої смертності²².

Водночас слід визнати побутування й доволі традиційних суспільних взаємин для середовища народної маси, зокрема забирання дітей на службу за борги. У 90-і роки XVIII ст. Новгород-Сіверським верхнім земським судом розглядалася справа колезького асесора Лихошерстова з Коропа, який вимагав за позичені колись міщанкою Савицькою у нього гроші віддати її сина йому на службу²³. Траплялося, що дітей підманювали проїжджі купці і забирали із собою. У 1786 р. гусарський син Корній

Калюжний із Глухова був зваблений греком-купцем на службу за п'ять рублів на рік і вивезений до Чернігова²⁴.

Особливо важливим моментом для характеристики ставлення до дитини постає велика кількість сиріт чи дітей, що покинули родину задля навчання у ремісників чи заробітку. Це явище було доволі поширеним. Життя їхнє було досить суворим, а поводження із ними жорстоким. Прикладом може слугувати справа з Чернігівського совісного суду 1784 р. про знущання над «хлопцем» чернігівського землеміра Леонтія Лутавінова Терентієм Єпіфановим. Десятилітній син хазяїна Олексій Лутавінов та його приятель дванадцятилітній Олександр Тесленко (навчався землемірства у Лутавінова-старшого) забили канчуками чотирнадцятилітнього Терентія, бо той буцімто часто втікав. Однак суд виявив класову сутність: оскільки свідками знущань були «мужики», а убивці вважалися дворянами, то свідчення простолюдинів не взято до уваги, хоча й була лікарська експертиза. В результаті підлітків-злочинців направили до «смирительного дома» на півроку²⁵.

Окремий аспект «навчання» пов'язується з приїздом іноземців на територію Малоросії та Слобожанщини, до того ж не лише вчителів. Зокрема, в архіві Михайла Плохинського зберігаються кілька листів перукаря Мартіна Хука 1787 р. Виявляється, пани віддавали йому своїх кріпосних для навчання перукарського мистецтва за досить добрі гроші (25 рублів щомісяця), до того ж Хук «справляв» хлопцям одяг²⁶.

Дитяча праця була цілком звичним явищем, вона використовувалася від тяжких робіт до чищення маку²⁷. Проте питання про «науку», «найми» й «мандри» дітей чи підлітків виявляються значно істотнішими при наявності матеріалів судових установ. Наприклад, у 1785 р. в Конотопі вдова Явдоха Федчиха звинуватила свою племінницю й вихованку — сироту Уляну, що та, мовляв, украла гроші, втекла і вештається по Конотопу, крадучи в садках фрукти та виноград. Утім при розгляді справи Конотопський городовий магістрат звернувся до сусідів Федчихи — конотопських мешканців. Вони засвідчили чесну поведінку дівчини й заявили, що вона була у Федчихи змалку не на вихованні, а в «услуженні» й використовувалася тіткою для різних робіт²⁸. Діти-сироти чи слуги-підлітки використовувалися опікунами та навчителями як робоча сила без огляду на родинні зв'язки чи вікові відмінності. А наймачі часом обдурювали неповнолітніх наймитів, як, наприклад, піп Петро Сохацький із села Волковець Роменської протопопії 1751 р. не заплатив Родіону, сину вдови Сокотихи²⁹. Усі ці суперечки щодо використання праці й експлуатації дітей та підлітків — характерна риса соціальних відносин того часу.

Але водночас стратегії поведінки сиріт або рано відокремлених від родини дітей могли бути доволі різноманітними. Важливим було навчання у «школах», особливих дворах і хатах при церквах, де не лише навчали грамоти, але й дозволяли жити волоцюгам та немічним. Перебування там дитини теж часто пов'язувалося із майбутньою девіацією. Так, у 1785 р. у містечку Носівці школярі Лук'ян Шевченко та Пантелеймон Нечипоренко вкрали із Преображенської церкви гроші. Тут знову натрапляємо на спроби держави звернути увагу на неповнолітнього й у цьому разі перевиховати злочинця: за рішенням Чернігівського совісного суду Шевченка мали віддати б у робітний дім для відробітку украдених грошей, які підлітки пропили. Однак у Чернігівському намісництві такого закладу не було, й тому вирішено було віддати хлопця для відробітку 12 рублів 80 копійок комусь у найми, але й цього не вдалося, тоді Шевченка віддали рідні на поруки³⁰.

Висвітлюючи актуалізовані проблеми, слід зважити окремо саме на регіональну специфіку й висловити досить сміливе припущення. З огляду на панування традиційних соціальних відносин на Північному Лівобережжі, ставлення до дитини тут було особливим і подекуди м'якшим, аніж це ми можемо спостерігати на теренах поблизу рухливого прикордоння Полтавщини й Слобожанщини з великим простором для втеч та істотними змінами унаслідок імперської політики³¹. На Північному Лівобережжі дитина рано відокремлювалася від родини, але, вочевидь, зберігалася певна прив'язаність до неї та існували ціннісні настанови. При цьому можемо погодитися, що це припущення ще потребуватиме суттєвих емпіричних перевірок і може бути спростоване.

1. Аръес Филлип. Ребенок и семейная жизнь при старом порядке. – Екатеринбург, 1999; Hanawalt Barbara. Growing up in Medieval London: The Experience of Childhood in History. – Oxford University Press, 1993; Kirby Peter. Child Labour in Britain, 1750 – 1870. – New-York, 2003; Żołądź-Strzelczyk Dorota. Dziecko w dawnej Polsce. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2006 тощо.

2. Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень, здогадів і побажань) // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. (Зб. ІФВ ВУАН №95). – К.: ДВУ, 1928. – С.101 – 117.

3. Маркович Я. Записки о Малороссии ея жителей и произведениях. – Ч.1. – СПб., 1798. – С.41 – 42. Для Марковича – це «средняя Малороссия», що відрізняється від півночі, Полісся, де чимало «литвинів» (білорусів), і від родючих південних територій між Ворсклою і Остром.

4. Сердюк Ігор. «Без заплаты, на харчах и одежи хозяйскихъ»: діти в населенні лівобережного українського міста XVIII ст. // Краєзнавство. – 2009. – № 1 – 2. – С. 196 – 202; Його ж. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 133 – 134. – С.55 – 62; Замура О. Смертність у природному русі населення містечка Сорочинці у XVIII ст. (за даними метричних книг Миколаївської церкви) // Краєзнавство. – 2009. – №3 – 4. – С.207 – 212.

5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малые России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное в 1786 году. – Киев, 1851. – С.27. Пізніші етнографічні дані щодо народження дитини див.: Маркович А. Родинные обряды (Этнографический очерк) // Записки Черниговского статистического комитета. – Чернигов, 1869. – Кн. 2. – С. 341–347; Досить вагомою є робота: Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (По материалам родильной обрядности украинцев). – Киев: Наукова думка, 1981; Логвин В.Родильна обрядовість українців: минуле та сучасне // Родовід. – 1994. – № 7. – С.38 – 43 тощо.

6. ЦДІАК України. – Ф.1508, оп.2. – Спр.21, 27, 90, 164, 171, 177, 178, 183 тощо; Ф.1510, оп.2. – Спр. 259, 450 тощо.

7. ЦДІАК України. – Ф.206, оп.5, спр.317. – Арк.2,3,7. Цікаво, що 1783 р. карали Параску Ремісниченко за перелюб по універсалу гетьмана Данила Апостола 27 грудня 1727 р. бити «кнутами и киями» жінку висікли «плетьми».

8. Гаврилюк Н.К. Картографирование. – С.67 – 71. Баба навіть ходила сама до попа отримувати ім'я; див. також: Сердюк Ігор. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (за даними статистичних джерел та етнографічних досліджень)// Краєзнавство. – 2009. – № 3 – 4. – С. 214 – 220.

9. Барловська А. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII – XVIII ст. (За матеріалами духовних заповітів) // Сіверянський літопис. – 2000. – №1. – С.33 – 36.

10. ЦДІАК України. – Ф.1894, оп.1, спр.235. – Арк.5.

11. Лазаревский М. Памяти мои // Український археографічний збірник. – 1927. – Т. 3. – С. 41.

12. Див. його яскраву мемуарну працю «Мое время». – Петербург, 1914 з багатьма спогадами про своє дитинство й ідилічну картину «Малоросії», де панує любов і повага до батьків. Досить яскраво незалежні погляди Григорія Винського охарактеризовано на багатому архівному матеріалі в радянський час: Рабинович М.Д. Суспільно-політичні погляди Г.С. Винського // Український історичний журнал. – 1967. – 2. – С.64 – 71.

13. Див. ЦДІАК України. – Ф. 1508 (Чернігівський верхній земський суд), оп.2 – Спр. 2, 4, 5, 8, 17, 44, 51, 58, 63, 66, 74, 77, 125, 130, 133, 137, 138, 140, 143 тощо; Ф.1510 (Новгород-Сіверський верхній земський суд), оп.2. – Спр. 3, 7, 10, 19, 34, 39, 44, 64, 93, 136, 160 тощо. Однак, визнаймо, що дані проблеми майнової незалежності жінки, за обмеження інших правових і публічних прав, були характерні для всього простору

Російської імперії. Див. цікаве дослідження: Маррезе Мишель Ламарж. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700 — 1861). — Москва: НЛЮ, 2009.

14. ЦДІАК України. — Ф.206, оп.2, спр.32. — Арк.1, 2.

15. ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.59. — Арк.1, 2, 5.

16. Див. наприклад: ЦДІАК України. — Ф.1510, оп.2, спр.34. — Арк.1, 4. «Проше-ніе» Уляни Кутневської щодо розподілу майна її першого чоловіка їх сину Андрію Дублянському, бо дядько по чоловіку Степан Дублянський не виконує правил опіки й не віддає дитині належних дворів із підданими.

17. Див. про таку плутанину: ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.1178. — Арк.11.

18. Зокрема про таку ситуацію йдеться у справі з Новгород-Сіверського намісництва 1785 — 1789 рр. про привласнення опікуном сиріт Миколи Троцького Григорієм Белінським, див.:ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.1180. — Арк.1, 2, 3.

19. Див. наприклад: ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр.1178. — Арк.3 тощо.

20. ІР НБУВ. — Ф.61, спр.1286. — Арк.1.

21. ЦДІАК України. — Ф.1510, оп.2, спр.516. — 1, 5, 34 і зв.

22. Маслійчук В. Дитина та голодні роки (Стратегії дорослої та дитячої поведінки на Північному Лівобережжі у 80-х рр. XVIII ст.) // Сіверянський літопис. — 2008. — № 5. — С.94 — 99.

23. ЦДІАК України. — Ф.206, оп.1, спр. 2367. — Арк. 1, 2.

24. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.192. — Арк.2.

25. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.76. — Арк.1, 10, 23, 68, 71.

26. Див. скарги Хука на неправильні з ним розрахунки невідомому адресату: ЦДІАК України. — Ф.2043, оп.1, спр.136. — Арк.1 і зв.

27. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.274. — Арк.2.

28. Державний архів Сумської області (ДАСО). — Ф.584, оп.1, спр.25. — Арк.6, 9, 12.

29. ДАСО. — Ф.960, оп.2, спр.197. — Арк.1 зв.

30. ЦДІАК України. — Ф.1894, оп.1, спр.144. — Арк. 1 і зв., 34 — 35.

31. Розглядаємо цю проблему у книжці: Маслійчук В.Л. Неповнолітні злочинці у Харківському намісництві 1780 — 1796 рр. — Харків, 2011.

Ребенок на Северном Левобережье Украины во второй половине XVIII в.

В связи с господством традиционных социальных отношений на севере Левобережной Украины отношение к ребенку было немного мягче, чем мы можем наблюдать в соседних регионах. Ребенок рано отделялся от семьи, но в отношении к несовершеннолетним сохранялась семейная привязанность, существовали ценностные мотивации.

Ключевые слова: ребенок, подросток, воспитание, семья

Child in the North of Left-bank Ukraine in the second half of XVIII century.

The author argues that there were given the dominance of traditional social relations in the North Left-bank Ukraine. Attitude towards the child here was special and sometimes softer, than we can observe in neighboring regions. Child was separated from family rather early, but apparently retained some attachment to it, and there were valuable guidance.

Key words: child, teen, education, family